

Iwona Anna NDiaye

Mors voluntaria i literatura rosyjska : samobójstwo jako akt twórczy, społeczny i polityczny

Acta Polono-Ruthenica 20, 91-102

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Iwona Anna NDiaye
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
w Olsztynie

Mors voluntaria i literatura rosyjska. Samobójstwo jako akt twórczy, społeczny i polityczny

*Чернеет на виске проклятое пятно!..
Унес с собой он тайну роковую
Последних дум своих, последних дней...
И что сгубило жизнь его младую, –
Осталось загадкой для людей¹*

Przedmiotem analizy w niniejszym artykule jest *samobójstwo* (łac. *suicidium*)² rozumiane tu dwupłaszczyznowo – jako motyw literacki oraz jako akt rzeczywisty, który z uwagi na określoną motywację osoby dokonującej takiego czynu, a także okoliczności, w jakich do niego doszło, można również rozpatrywać jako „akt twórczy” lub „akt protestu”.

Zjawisko samobójstwa znane jest od zarania dziejów człowieka. Zainteresowanie tym problemem wyraża wiele dyscyplin naukowych, takich jak filozofia, socjologia, prawo, biologia, genetyka, etyka, medycyna, psychologia³. Od najdawniejszych czasów zagadnienie śmierci i samobójstwa fascynowało myślicieli, którzy rozpatrywali je w kontekście systemu wartości, sensu życia i prawa człowieka do odebrania sobie życia (Pitagoras, Descartes, Spinoza, Voltaire, Rousseau, Hume, Kant, Schopenhauer i in.). Literatura piękna, poszukująca odpowiedzi na odwieczne pytania filozoficzne, także czyni samobójstwo przedmiotem swojego zainteresowania. Fascynacja pisarzy tematyką

¹ И. Якунин, *Самоубийца*, „Дело” 1875, nr 11. Cyt. wg: И. Паперно, *Самоубийство как культурный институт*, Москва 1999, s. 5. Wersja elektroniczna dostępna na stronie: „Энциклопедия культуры” <<http://ec-dejavu.ru/s/Suicide.html>> (dostęp: 8.04.2014).

² W literaturze brak powszechnie akceptowanej definicji samobójstwa. Przegląd definicji daje m.in. B. Hołysz, *Suicydologia*, Warszawa 2002, s. 38–45. Por. M. Morys-Twarowski, *Samobójstwa na Śląsku Cieszyńskim w drugiej połowie XIX wieku w świetle „Gwiazdki Cieszyńskiej”*, [w:] *Człowiek wobec śmierci na przestrzeni dziejów. Materiały z VII Ogólnopolskiej Sesji Interdyscyplinarnej z cyklu „Historia – różne perspektywy”*, pod red. J. Kordel, M. Sas, Warszawa 2011, s. 108. Na potrzeby niniejszego artykułu przyjmujemy wyjaśnienie, że samobójstwo to odebranie sobie samemu życia, a zatem określenie najbardziej czytelne.

³ Pierwszym uczonym, który systematycznie badał samobójstwo był jeden z najwybitniejszych przedstawicieli francuskiego socjologizmu – Émile Durkheim. Jego praca z 1897 roku pt. *Samobójstwo. Studium z socjologii* wciąż zaliczana jest do najważniejszych, fundamentalnych dzieł w dziedzinie socjologii – zob. É. Durkheim, *Samobójstwo. Studium z socjologii*, przeł. K. Wakar, przedmowa A. Sułek, pod red. E. Tarkowskiej, Warszawa 2011. Zob. także: *Комплексные исследования в суицидологии. Сб. статей*, Москва 1986.

suicydalną wynika zapewne z faktu, że samobójstwo zawsze było otoczone nimbem tajemniczości i niezwykłości. Ponadto twórczość daje piszącemu poczucie bezgranicznej wolności, a jak pisał niegdyś Nikołaj Bierdiajew, wyższy stopień wolności twórczej to przede wszystkim wyzwolenie od strachu, także przed śmiercią⁴. Twórczość może zatem stanowić dla śmiertelnika próbę pokonania strachu. Rozpatrując dialektyczną jedność śmierci i twórczości, Bierdiajew wyróżniał dwa rodzaje strachu: przed życiem i przed śmiercią. Jego zdaniem człowiek decyduje się na desperacji krok wówczas, gdy strach przed życiem staje się silniejszy od strachu przed śmiercią: „Притягивающая сладость смерти, как соблазн, подстрегаящий человека в иные катастрофические минуты, есть сладость угашения мучительного сознания, есть восторг соединения с безликим подсознательным. Это есть отказ от личности, слишком дорогостоящей, и соединение с безликой стихией. Есть особый соблазн гибели, упоение гибелью как трагически прекрасной”⁵.

Owej „pokusie” ulegali pisarze na przestrzeni wszystkich epok. Najstarsze motywy suicydalne odnajdujemy w starożytnej mitologii (*Mit o Edypie*; Sofokles, *Antyгона*)⁶. Samobójstwo z miłości upowszechnili bohaterowie epoki renesansu (W. Szekspir, *Romeo i Julia*) oraz romantyzmu (J.W. Goethe, *Cierpienia młodego Wertera*; A. Mickiewicz, *Dziady*, cz. IV). Pozytywizm przyniósł ujęcie samobójstwa jako wyrazu dekadencejnego poczucia bezsensu życia (S. Żeromski, *Ludzie bezdomni*), a literatura XX wieku – jako niezgody na świat oraz wyraz honoru (H. Krall, *Zdążyć przed Panem Bogiem*). Współczesna literatura, w której samobójstwo stanowi wręcz modny temat egzystencjalny, tworzy synergiczną mozaikę odzwierciedlającą różnorodność form i środków artystycznych przedstawiania „kryzysu ludzkiej duszy”. Kultura przekształciła tym samym samobójstwo w swego rodzaju „laboratorium tworzenia znaczeń”, jak określiła to Irina Papierno: „лабораторию для разрешения фундаментальных вопросов: свобода воли, бессмертие, соотношение души и тела, взаимодействия человека и Бога, индивида и общества, отношение субъекта и объекта”⁷.

Bogatą typologię psychologicznych modeli samobójstwa prezentuje również literatura rosyjska. Na przestrzeni wszystkich epok literackich doświadczenie samozagłady znalazło trwałe miejsce w tekstach literackich bez względu na ich specyfikę gatunkową, pozycje ideowe czy estetyczne poszczególnych twórców. Motywy suicydalne bez trudu odnajdziemy w poezji rosyjskiej, począwszy od klasyki po literaturę współczesną. Wystarczy przypomnieć wiersze Aleksandra Puszkina („Все, все, что гибелью грозит,/ Для сердца смертного таит/ Неизъяснимы наслажденья...”); „И смерти мысль мила душе моей), Anny Achmatowej (*Поэма без героя*), Saszy Czornego („Мой близкий! Вас не тянет из окошка/ Об мостовую брякнуть шалой головой?! Ведь тянет, правда?),

⁴ Н. Бердяев, *О рабстве и свободе человека*, Москва 1995. Pierwsze wydanie: *О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической метафизики*, УМСА-Press, Париж [1939], ss. 224.

⁵ Н. Бердяев, *О самоубийстве. Психологический этюд*, Москва 1992, s. 20.

⁶ Samobójstwo z rozpacz i wstydu popelnia Jokasta – matka i jednocześnie żona Edypa – po tym, jak wróżbita Tejrezjasz odkrył tragiczną prawdę (*Mit o Edypie*). Na swoje życie targa się Antyгона uwięziona przez Kreona, a także jej narzeczony Hajmon oraz jego matka (Sofokles, *Antyгона*).

⁷ И. Паперно, op. cit.

poezję Osipa Mandelsztama (*Воронежские тетради*, 1935–1937). A słynny wiersz Mariny Cwietajewej z 1939 roku okrzyknięto wręcz mianem „hymnu samobójców”:

О слезы на глазах!
Плач гнева и любви!
О Чехия в слезах!
Испания в крови!

О черная гора,
Затмившая – весь свет!
Пора – пора – пора
Творцу вернуть билет.

Отказываюсь – быть.
В Бедламе нелюдей
Отказываюсь – жить.
С волками площадей

Отказываюсь – выть.
С акулами равнин
Отказываюсь плыть –
Вниз – по течению спин.

Не надо мне ни дыр
Ушных, ни вещей глаз.
На твой безумный мир
Ответ один – отказ.

15 марта – 11 мая 1939

Podobna w wymowie liryka została zebrana w antologii *A serce wyrывa się do strzału...*⁸, w której zaprezentowano twórczość trzynastu poetów-samobójców, przedstawicieli „srebrnego wieku”. Wśród autorów znaleźli się m.in. Anastasija Czebota-riewska, Marina Cwietajewa, Wiktor Gofman, Nadieżda Lwowa, Wsiewołod Kniaziew, Iwan Ignatjew, Bogdan Gordiejew. Wybór poezji poprzedzają obszernie noty, w których szczegółowo omówiono okoliczności i przyczyny tragicznej decyzji oraz mitów powstałych wokół śmierci niektórych poetów. Z uwagi na fakt, że wiele dokumentów, w tym materiał ilustracyjny, publikowanych jest po raz pierwszy, antologia stanowi cenne źródło. Kontrowersyjne natomiast pozostaje w naszej ocenie samo kryterium doboru poszczególnych twórców. Wszak, uwzględniając obecny stan wiedzy, zasadność włączenia w tę grupę takich poetów, jak Siergiej Jesienin, Władimir Majakowski czy Samuil Kissin (Muni), wydaje się co najmniej wątpliwa. Wprawdzie oficjalnie Muni miał popełnić samobójstwo podczas służby w armii, strzelając do siebie z broni innego żołnierza, jednak według innych wersji był to nieszczęśliwy wypadek. Natomiast przypadek Majakowskiego i Jesienina doczekał się już dość obszernej literatury badawczej, uwzględniającej nawet najnowsze ekspertyzy kryminalistyczne. Ten aspekt szerzej omawiamy w dalszej części artykułu.

⁸ *A сердце рвётся к выстрелу...*, Эллис Лак, Москва 2003, ss. 576.

Osobliwe studium samobójstwa utrwaliła także proza rosyjska. Samobójstwo stanowi jeden z wiodących motywów w twórczości Fiodora Dostojewskiego. Rosyjski klasyk podejmował ten temat zarówno w twórczości literackiej (*Дневник*), jak i publicystyce (*Одна несоответственная идея*, 1976). Dostojewski stworzył wręcz swoistą naukę o samobójstwie („краткое самоубийство”, „катарсическое самоубийство”, „логическое самоубийство”), a za jego przykładem poszli inni. Sceny samobójstwa odnajdziemy w utworach Andrieja Niekrasowa (*Приключения капитана Врунгеля*), Lwa Tołstoja (*Анна Каренина*, *Хозяин и работник*), Nikołaja Leskowa (*На ножах*, *Леди Макбет Мценского уезда*), Walentyna Rasputina (*Живи и помни*), Aleksieja Czerkasowa i Poliny Moskwitiny (*Ветры и судьбы*).

Koncentracja powyższej tematyki i motywów suicydalnych w literaturze rosyjskiej miała miejsce w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku. Bohaterów-samobójców odnajdziemy w utworach Anatolija Mariengofa (*Циники*), Michaiła Bułhakowa (*Бег*, *Дьяволиада*), Maksyma Gorkiego (*О первой любви*), Borysa Pilniaka (*Повесть непогашенной луны*) i in. Oddzielną kategorię stanowią samobójcy, którzy rozgrywają swoisty spektakl. Mowa o ofiarach i skazanych, którzy jednakże idą na kaźń dobrowolnie, jak ma to miejsce u Andrieja Płatonowa (*Чевенгур*), Nadieždy Teffi (*Гильотина*) czy Jewgienija Zamiatina (*Мы*). Istotę podejmowanej tematyki oraz jej znaczenie w strukturze świata przedstawionego podkreśla fakt wyniesienia jej do rangi tytułu, jak w przypadku sztuki Nikołaja Erdmana⁹ czy powieści Marka Aldanowa: „Надо, чтобы мысль о смерти стала привычной, ежедневной, автоматической. И для этого полезно всегда носить с собой револьвер, как я и сейчас ношу. Отвыкнуть от любви к жизни трудно, но я отвыкаю, и чем больше ее бояться, тем лучше. Тогда легче умирать. Самое самоубийство может быть автоматическим действием, иначе труднее покончить с собой”¹⁰. Proza najnowsza stała się ilustracją przenikliwych opisów stanu psychologicznego poprzedzającego taki akt lub finalnego etapu w całym łańcuchu zdarzeń, dramatycznego wyroku dla świata, w którym decyzja o samobójstwie wydaje się jedynym sposobem ludzkiego losu.

Uwzględniając odmienne ujęcia światów przedstawionych poszczególnych utworów, można wyróżnić typologiczne znaczenie różnorodnych modeli samobójstw. W zależności od motywów możemy poszczególne utwory systematyzować w następujące grupy:

- utwory, w których dominantą artystyczną sytuacji, w której dochodzi do suicydu, pełni konflikt między młodym człowiekiem a społeczeństwem, przedstawiony na tle ostrych problemów socjalnych i moralnych;
- utwory, w których samobójstwo może stanowić swoistą formę protestu przeciw władzy;

⁹ Sztuka Erdmana została napisana w 1928 roku, jednak na teatralnej scenie pojawiła się dopiero w 1986 roku. Wcześniejszy zakaz jej wystawiania był związany z represjami zastosowanymi wobec autora, których przyczyną były jego wiersze krytykujące radziecką rzeczywistość. Zob. Н.Р. Эрдман, *Самоубийца: Пьесы. Интермедии. Переписка с А. Степановой*, Екатеринбург 2000.

¹⁰ М. Алданов, *Самоубийство*, Нью-Йорк 1958. Wersja elektroniczna dostępna na stronie projektu „Библиотека Москвова”: <<http://lib.ru/RUSSLIT/ALDANOW/samoubijstvo.txt>> (dostęp: 28.06.2013).

- utwory, w których zasadniczym motywem samobójstwa bohaterów staje się niezgodność dogmatów religijnych i moralnych zasad człowieka;
- utwory ilustrujące egzystencjalny model samobójstwa: bohaterowie przeżywają głęboki kryzys moralny, po czym wybierają dobrowolną śmierć.

Wariantowość suicydalnych modeli w prozie pisarzy rosyjskich odzwierciedla różnorodność sposobów ich realizacji w narracyjnej strukturze utworu literackiego: historia samobójstwa może być przedstawiona w formie „suicydalnego fragmentu” lub pełnić ważną funkcję konstrukcyjną w rozwoju fabuły. Najczęściej jednak występuje w roli charakterystycznego łącznika, aktualizującego zasadniczą ideę filozoficzną utworu i skupiającego uwagę czytelnika na najważniejszych problemach ontologicznych pozostających w sferze szczególnego zainteresowania autora.

Doświadczenie zachowań suicydalnych w Rosji podsumowują dwie ważne monografie, które ukazały się pod koniec ubiegłego stulecia: *Самоубийство как культурный институт* Iriny Papierno oraz *Писатель и самоубийство* Grigorija Czchartiszwili¹¹. Papierno przedstawia podejście kulturologiczne do kwestii samobójstwa: „Окружая человеческие действия ореолом символических смыслов, культура придает им метафизическую и социальную значимость. Именно в таком смысле я называю самоубийство «культурным институтом»”¹². Czchartiszwili analizuje losy ponad 300 pisarzy, a przyczyny ich samobójstw rozpatruje w kontekście aspektów religijnych, socjologicznych, filozoficznych, geograficznych i zawodowych. W wyniku przeprowadzonej analizy poszukiwań filozoficznych i literaturoznawczych Fryderyka *Nietzsche*, Nikołaja Bierdiajewa, Władimira Dala, Franza Kafki, Maurice Blanchot in., rosyjski krytyk wyróżnił kilka fenomenów twórczości, które w ten czy inny sposób mogą wyjaśniać przyczyny samobójstwa: „Творчество даёт творящему ощущение высшей свободы; Творчество примиряет человека с несимпатичными аспектами бытия; Творчество – это попытка смертного победить смерть; Творчество – это попытка сделать эфемерное вечным; Творчество – это картина, написанная собственной кровью”¹³.

Z kolei koncept „samobójstwa” w literaturze rosyjskiej lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku stał się przedmiotem pogłębionej analizy naukowej zespołu badawczego Moskiewskiego Uniwersytetu Humanistycznego, wśród którego warto odnotować prace Walerija Kabłukowa¹⁴.

¹¹ Opublikowana po raz pierwszy w 1999 roku książka składała się z dwóch tomów: t. 1: *Человек и самоубийство*, t. 2: *Писатель и самоубийство*. Zob. Г. Чхартишвили, *Писатель и самоубийство*, Москва 2001. Aspekt kulturologiczny rozwija w swoich publikacjach również О. Galaktionowa – por. О. Галактионова, *Самоубийство: постановка проблемы и история вопроса (культурологический аспект)*, [w:] *Ученые записки института непрерывного педагогического образования*, вып. 4, кн. 2, Великий Новгород 2002, s. 217–220; eadem, *Самоубийство: литературно-философский аспект*, [w:] *Сборник тезисов докладов научной конференции „Единство и национальное своеобразие в мировом литературном процессе”*, вып. 7, Санкт-Петербург 2003, s. 39–40.

¹² И. Паперно, op. cit., s. 6.

¹³ Г. Чхартишвили, *Писатель и самоубийство...*, t. 2, <www.tinlib.ru/kulturologija/pisatel_i_samoubiistvo/p3.php> (dostęp: 30.07.2012).

¹⁴ В. Каблук, *Концепт „самоубийство” в русской литературе 1920–1930 годов*, <www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/5/Kablukov_suicide/> (dostęp: 30.07.2012).

Akt samobójczy zapisał się nie tylko na kartach literatury rosyjskiej, wrył się także w realne pisarskie biografie. W latach sześćdziesiątych Marice L. Farber sformułował hipotezę, w myśl której częstotliwość samobójstw danej populacji jest wprost proporcjonalna do liczby indywidualów wyróżniających się podwyższoną wrażliwością oraz skali niedostatku. Prawdopodobieństwo tę wyraził w postaci następującego wzoru:

$$S = f(V, D)$$

gdzie: S – prawdopodobieństwo samobójstwa; f – funkcja; V – nadmierna wrażliwość (*vulnerability*); D – skala społecznych decyzji (*deprivation*)¹⁵

Najbardziej prawdopodobne jest suicydalne zejście, kiedy nadmiernie wrażliwy człowiek znajduje się w ekstremalnej sytuacji (V = maximum, D = maximum) – np. *casus* Mariny Cwietajewej. Niezależnie jednak od ekstremalnych okoliczności należy podkreślić, że biografie literackie rosyjskich twórców nieustannie odnotowują takie fakty, począwszy od początku XVIII wieku po czasy współczesne. Spośród nich wyodrębniliśmy reprezentatywną grupę 56 pisarzy i poetów, która posłużyła nam do pewnych wyliczeń statystycznych zaprezentowanych poniżej¹⁶.

Bezpośrednie przyczyny samobójstwa (rodzaj czynności, które doprowadziły do śmierci). Zapoznanie się z biogramami rosyjskich twórców pozwala wskazać najczęściej stosowane metody odebrania sobie życia. Rosyjscy pisarze najchętniej sięgali w takich przypadkach po broń palną (16 przypadków, co stanowi 28,57%), wieszali się (12–21,43%), rzucali się z okna, klatki schodowej lub mostu (10–17,86%), sięgali po narkotyki lub środki nasenne (6–10,71%), ewentualnie zażywali truciznę (5–8,93%). Sporadycznie dokonywali tego aktu zadając sobie ciosy ostrym narzędziem lub podcinając gardło nożem bądź brzytwą (4–7,14%), trując się gazem (3–5,36%) lub topiąc się (1–1,78%).

Pośrednie przyczyny samobójstwa. Zdecydowanie trudniej określić wspomniany „czynnik D”, tj. skalę społecznych decyzji, która *de facto* obejmuje dość szeroki zakres problemów: od trudnych warunków egzystencjalnych (tożsamość, emigracja), społecznych (samotność, zaburzone relacje z rodziną, otoczeniem), po psychologiczne i zdrowotne (alkoholizm, uzależnienie od narkotyków, środków nasennych, depresje) itd. Zwykle mamy do czynienia z nakładaniem się powyższych aspektów. Dlatego też najtrudniej

¹⁵ Zob. M.L. Farber, *Theory of suicide*, New York 1968, s. 115.

¹⁶ Witold Achramowicz, Aleksander Baszłaczew, Maks Baturin, Iwan Boldyriew (Szkot), Bożydar, Jewgienij Chorwat, Marina Cwietajewa, Aleksandra Czebotariewska, Anastasija Czebotariewska, Nikołaj Diemientjew, Wiktor Dmitriew, Julia Drunina, Aleksander Fadiejew, Ilja Gabaj, Jurij Galicz, Wsiewołod Garszyn, Wiktor Gofman, Dmitrij Gołubkow, Iwan Ignatjew, Władimir Iliaszenko, Anatolij Jacobson, Jurij Karabczijewski, Samuil Kissin (Muni), Wsiewołod Kniaziew, Wasilij Komarowski, Wiaczesław Kondratjew, Aleksander Kosow, Wasilij Kuroczkin, Nadieżda Lwowa, Jewgienij Łann, Aleksiej Łozina-Łozinski, Anna Mar, Leonid Mil, Aleksander Moriew (Ponomariow), Siergiej Morozow, Siemion Musin-Puszkin, Jurij Odarczenko, Nina Pietrowska, Władimir Polietajew, Borys Premierow, Aleksiej Prasolow, Aleksander Radiszczew, Borys Ryżski, Aleksander Romm, Siergiej Siergin, Andriej Sobol (Julij Sobol), Leonid Sobolew, Nikołaj Sokołow, Michaił Szczerbakow, Gienrich Szeft, Aleksiej Tolstoj, Nikołaj Uspienski, Jewgienija Weber-Chirjakowa, Josif Żeleznow.

jednoznacznie wskazać jedną czy też najważniejszą przyczynę, która ostatecznie doprowadziła do podjęcia tak ekstremalnej decyzji.

Weźmy dla przykładu znamieny przypadek Mariny Cwietajewej. Motywy odejścia rosyjskiej emigrantki mogą wydawać się oczywiste – wszak trudno zaprzeczyć, że „symboliczna pęta niezauważalnie zaciskała się na jej szyi przez wiele lat”. Od pierwszej próby samobójczej w wieku 17 lat, przez śmierć trzyletniej córeczki Iriny, samobójstwa krewnych (młodszego brata męża i jego matki Jelizawiey Pietrwoy, zresztą na tym samym haku...) Cwietajewa nieustannie funkcjonowała na granicy załamania nerwowego, a przyczyn do tego nigdy nie brakowało, zwłaszcza na emigracji, a w jej następstwie także po powrocie do kraju: nieprzyjemności związane z działalnością męża, fatalna w skutkach decyzja o powrocie do kraju, aresztowanie córki, śmierć męża, trudne relacje z synem, brak zatrudnienia, wyizolowanie ze środowiska literackiego. Rok przed śmiercią poetka zapisała w swoim dzienniku: „Я год примираю смерть. Все уродливо и страшно. Проглотить – мерзость, прыгнуть – враждебность, исконная отвратительность воды”¹⁷. Ostatni rok życia Cwietajewej charakteryzował stan pogłębiającej się depresji. Jesienią 1940 roku decyzja zapadła ostatecznie: „Никто не видит – не знает, что год уже (приблизительно) ищу глазами – крюк”¹⁸.

Taka złożoność okoliczności i wielowarstwowość losów jednostki powoduje, że jednoznaczne określenie, co było tą przysłowiową „kroplą” przepełniającą czarę goryczy, nie jest możliwe ani w tym przypadku, ani w wielu innych. Na sytuację, w której dochodzi do samobójstwa, zazwyczaj składa się szereg elementów natury społecznej bądź psychologicznej. Możemy zatem wskazać grupę czynników zwiększających ryzyko takiej decyzji.

Czynnik społeczno-demograficzny. Jako że nie udało się dotrzeć do wiarygodnych oficjalnych statystyk policyjnych odnoszących się do rzeczywistości rosyjskiej, dlatego też za punkt odniesienia przyjęto statystyki prowadzone w Polsce i upowszechniane na oficjalnych stronach internetowych organów policji. Wynika z nich, że najczęściej aktów samobójczych popełniają ludzie w wieku 16–21 lat. Drugim niebezpiecznym okresem jest wiek 45–55 lat. Zarówno w pierwszej (16–21 lat), jak i w drugiej grupie wiekowej (45–55 lat) mężczyźni mają zdecydowaną przewagę. Z kolei z aktualnej statystyki zagrożeń wynika, że we wszystkich krajach należących do Światowej Organizacji Zdrowia (WHO) najbardziej zagrożone są osoby w wieku 15–19 i 20–24 lata¹⁹.

Powyzsze tendencje zdają się potwierdzać także losy rosyjskich twórców. Największe natężenie takich aktów obserwujemy w następujących przedziałach wiekowych: 16–25 lat – 7, 27–29 lat – 5, 30–33 lat – 8, 37–39 lat – 5, 40–49 lat – 13, 50–58 lat – 10. W grupie 56 samobójców, liczba kobiet wyniosła 7 osób (12,5%).

¹⁷ Cyt. wg: Г. Чхартишвили, op. cit., s. 562.

¹⁸ Г. Чхартишвили, op. cit., s. 308.

¹⁹ Z. Plużek, *Samobójstwo*, [w:] *Encyklopedia psychologii*, pod red. W. Szewczuka, Warszawa 1998, s. 785. Por. *Zapobieganie samobójstwom: poradnik dla funkcjonariuszy służby więziennej*, Światowa Organizacja Zdrowia, Genewa – Warszawa 2003; *Zapobieganie samobójstwom: poradnik dla nauczycieli i innych pracowników szkoły*, Światowa Organizacja Zdrowia, Warszawa 2007.

Czynnik psychologiczny. Związek samobójstwa z zaburzeniami psychicznymi jest bardzo trudny do ustalenia. Chorobę psychiczną lub zaburzenia psychiczne (stany depresji, apatii, rozstrój nerwowy, ataki neurastenii, symptomy rozdwójności osobowości itp.) jako przyczynę zamachu samobójczego możemy potwierdzić jedynie w 13 przypadkach (5,36%). Wśród nich ponad połowę stanowiła depresja. Należy przy tym zauważyć, że samobójstwo popełnia się zazwyczaj pod wpływem impulsu w pierwszej, ostrej fazie depresji. Samobójstwa popełniane w takich okolicznościach charakteryzują się zwykle brakiem planowania i są często nieskuteczne – choć to zwykle poważne próby samobójcze i nie wiążą się z próbami zwrócenia na siebie uwagi. Samobójstwa te są zazwyczaj popełniane w przeciągu kilku tygodni po doznanym urazie psychicznym, spowodowanym zwykle przez jakieś traumatyczne przeżycie.

Czynnik społeczno-polityczny. Istotą aktu suicydalnego stanowi natura protestu jednostki jako części dowolnej zbiorowości (państwa, rodziny, grupy zawodowej itp.). Wskazuje na poziom niezgody na aktualny stan rzeczy i może być traktowane jako swoiste socjologiczne kryterium lub wskaźnik nastrojów społecznych.

Samobójstwo może stanowić akt protestu przeciw naruszeniu prawa do wolności jednostki albo przeciwnie – akt utwierdzenia wolności jednostki i jej autonomii. W takich kategoriach można np. postrzegać samobójstwo Aleksandra Radiszczewa po powrocie z zesłania w 1802 roku²⁰. Akt samobójstwa staje się zatem tragiczną lekcją historii.

Po raz pierwszy o epidemii samobójczej zaczęto mówić w Rosji w XIX wieku²¹. Na łamach popularnych periodyków pojawiały się artykuły, a kroniki policyjne i sądowe wciąż dostarczały nowych zatrważających statystyk. Cały miniony wiek Czchartiszwili określił mianem „wieku samobójstw”, ale prawdziwe „suicydalne szaleństwo” opanowało młodzież inteligencją w Rosji na początku ubiegłego stulecia. Jej „duchowym przywódcą” został Leonid Andriejew: „В страшные послереволюционные годы (1907–1910), когда в России свирепствовала волна самоубийств, Андреев против воли стал вождем и апостолом уходящих из жизни. Они чуяли в нем своего. У него была целая коллекция предсмертных записок, адресованных ему самоубийцами. Очевидно, у тех установился обычай: прежде чем покончить с собой, послать письмо Леониду Андрееву”²².

W latach dwudziestych i trzydziestych historia literatury rosyjskiej odnotowała 21 takich przypadków. Nigdy wcześniej ani później w tak krótkim czasie w Rosji nie pozbawiło się dobrowolnie życia aż tylu młodych literatów: 27-letni Wiktor Gofman, 33-letni Iwan Ignatjew, 22-letni Wsiewołod Kniaziew, 33-letni Wasilij Komarowski, 30-letni Aleksiej Łozina-Łoziński, 22-letnia Nadieżda Lwowa, 28-letnia Anna Mar i in. O kolejnej „suicydalnej fali” możemy mówić po roku 1989 – 12 przypadków.

²⁰ Taką interpretację śmierci Radiszczewa zaproponował Jurij Łotman – zob. Ю.М. Лотман, *Поэтика бытового поведения в русской культуре XVIII века*, „Труды по знаковым системам” (Тарту) 1977, t. 8; idem, *Беседы о русской культуре*, s. 215–223 (na temat samobójstwa Radiszczewa, Suszkowa, Opoczynina i in.).

²¹ Kronika samobójstwa w dziale „Наши общественные дела” w czasopiśmie „Отечественные записки” 1873 (październik), s. 261–262.

²² Г. Чхартишвили, op. cit.

Jak pokazują statystyki, odsetek samobójstw spada w okresach, w których integracja wewnątrz społeczeństwa jest silniejsza – takich jak wojny. W okresie międzywojennym odnotowano 4 przypadki prób samobójczych.

Z przedstawionych wcześniej wyliczeń statystycznych wyłączyliśmy przypadki, których z różnych powodów nie mogliśmy jednoznacznie zakwalifikować. Znamienny jest przykład Nikołaja Gogola. Jeśli bowiem przyjąć założenie, że samobójstwo to świadome, zamierzone i szybkie pozbawienie siebie życia, za taki – jak zasadnie stwierdza Czchatriszwili – trudno uznać fakt zamorzenia siebie głodem w czasie Wielkiego Postu. Zatem niezależnie od faktu, że taki zamiar w przypadku rosyjskiego klasyka niewątpliwie miał miejsce, o czym miałyby świadczyć wspomnienia jego bliskich, powinniśmy raczej mówić o suicydalnych skłonnościach niż samym akcie.

Niektóre mity dotyczące samobójstw wśród pisarzy rosyjskich udało się rozwiać dzięki determinacji i rzetelności pracy archiwalnej, a nawet eksperymentalnej współczesnych badaczy. Analiza ostatnich badań przeprowadzona w rozprawie Pawła Tetuckija *Samobójstwo i pisarze...* znacząco rozszerza naszą wiedzę na temat dylematu ludzkiego istnienia w dziedzinie literaturoznawstwa²³. Autor nie rozpatruje przypadku suicydu jako problemu socjalnego społeczeństwa, lecz jako problem dobrowolnego odejścia poszczególnych pisarzy.

Nowatorską koncepcję badań interdyscyplinarnych proponuje Grzegorz Ojcewicz, który łączy kryminalistykę z literaturoznawstwem i historią literatury w celu rozwikłania jednej z najtrudniejszych spraw w dziejach rosyjskich tajemnic śledczych, jakim była nagła i tajemnicza śmierć Sergiusza Jesienina (1895–1925). Zgodnie z oficjalną wersją, poeta popełnił samobójstwo, wieszając się w pokoju leningradzkiego hotelu „Angleterre”. Wkrótce jednak po śmierci poety rozpowszechniły się pogłoski, wedle których zginął on z rąk OGPU²⁴. Wieloletnie badania oraz podjęta przez Grzegorza Ojcewicza próba odkrycia prawdziwej przyczyny śmierci Jesienina znalazła swój finał w rozprawie: *Zabójstwo Sergiusza Jesienina. Studium kryminalistyczno-historycznoliterackie*, która przytacza dowody, iż „samobójstwo” Jesienina zostało upozorowane²⁵. Autorzy przedstawiają rekonstrukcję wydarzeń ostatnich pięciu dni życia Jesienina wraz ze wskazaniem mocodawców, wykonawców, motywów i przebiegu zabójstwa. Wydanie monografii poprzedziły publikacje licznych artykułów krytycznoliterackich i studiów kryminalistycznych. Znaczące argumenty na potwierdzenie tezy o mistyfikacji i starannie przygotowanej

²³ П. Тетюцкий, *Самоубийство и писатели – научно-исследовательская работа*, 2011, <www.proza.ru/2011/01/17/1788> (dostęp: 20.08.2013).

²⁴ ОГПУ (Объединённое государственное политическое управление) – policja polityczna zajmująca się również wywiadem i kontrwywiadem, działająca w ZSRR w latach 1922–1934.

²⁵ G. Ojcewicz, R. Włodarczyk, D. Zajdel, *Zabójstwo Sergiusza Jesienina. Studium kryminalistyczno-historycznoliterackie*, Szczytno 2009. Kanwa książki została uzupełniona o dodatkowe materiały, które pojawiły się już po wydaniu monografii. Przedstawiono je w artykule *Najnowsza wersja okoliczności i przyczyny śmierci Sergiusza Jesienina. Od zlecenia do ekshumacji*. Zob. [online] <http://mediacentr.info/pl/criminal/najnowsza-wersja-okolicznoeshci-i-przyczyny-eshmierci-sergiusza-jesienina-od-zlecenia-do-ekshumacji__253> (dostęp: 30.08.2013).

zbrodni przytaczają także tacy autorzy, jak Nikołaj Braun²⁶, Wiktor Kuzniecowa²⁷ czy Eduard Chłystałow²⁸.

Liczba i skala podobnych przypadków fałszowania rosyjskiej historii każe nam wątpić również w samobójczą śmierć rewolucjonisty, przeciwnika władzy radzieckiej W. Ropszyna (właśc. Borysa Sawinkowa, 1879–1925), którego ostatni okres życia znamy jedynie z informacji GPU. Zgodnie z tą oficjalną wersją w więzieniu miał on przyznać się do antyradzieckiej działalności, wyrazić skruchę, a po kilku miesiącach popełnić samobójstwo wyskakując z okna.

Podobne wątpliwości nasuwają się w przypadku śmierci krytyka i publicysty Alfreda Ludwigowicza (1886–1945), który w maju 1945 roku został aresztowany przez radzieckie służby bezpieczeństwa i miał wyskoczyć z więziennego okna. Sceptycyzm badawczy podpowiada nam bardziej prawdopodobną wersję zdarzeń – śmierć przez rozstrzelanie.

Jedna z największych zagadek skrywa się pod datą 14 kwietnia 1930 roku, gdy z życiem rozstał się jeden z najwybitniejszych poetów XX wieku – Włodzimierz Majakowski (1893–1930). Należy bowiem pamiętać o wcześniejszych próbach samobójczych rosyjskiego futurysty, co pozwala mówić o suicydalnych skłonnościach, które trwały co najmniej 12 lat: „Мысль о самоубийстве была хронической болезнью Маяковского, и, как каждая хроническая болезнь, она обострялась при неблагоприятных условиях... Всегдашние разговоры о самоубийстве! Это был террор. Он любил неожиданно и весело, как бы между прочим, говорить в компаниях: «К сорока застрелюсь!»”²⁹ – wspominała muza i ukochana poety, Lila Brik. Z drugiej strony argumenty, które przytaczają autorzy najnowszych opracowań, m.in. Walentin Skoriatin³⁰, Waleria Korostyliewa³¹ Konstantin Kiedrow³², również wydają się przekonujące. Jednakże na dzień dzisiejszy hipoteza o zabójstwie zorganizowanym przez czekistów pozostaje nierozstrzygnięta.

Powody zmiany „kwalifikacji czynu” czasami mają charakter obiektywny. Aktualny stan wiedzy oraz profesjonalna analiza dowodów pozwalają poddać w wątpliwość wydarzenia zakwalifikowane dotychczas jako samobójstwa. Tak jest np. w przypadku

²⁶ Н. Браун, *Есенин, казненный дегенератами*, „Новый Петербург” nr 14 (778), 13 kwietnia 2006; idem, *Есенин, казненный дегенератами. Подробности гибели поэта рассказывает сын очевидца событий*, <www.rusk.ru> [dostęp: 29.07.2013].

²⁷ В. Кузнецов, *Тайна гибели Есенина. По следам одной версии*, Москва 1998; idem, *Сергей Есенин. Тайна смерти (казнь после убийства)*, Санкт-Петербург 2004; idem, *Есенин. Казнь после убийства*, Санкт-Петербург 2006.

²⁸ Э. Хлысталов, *Тайна гостиницы „Англетер”*, Москва 1991; idem, *Тайна убийства Сергея Есенина*, предисловие И. Сипачевой, Москва 1991; idem, *Тайна гибели Есенина. Записки следователя из „Англетера”*, Москва 2005.

²⁹ Сут. na podstawie programu telewizyjnego: zob. Л. Млечин, *Маяковский. Последняя любовь, последний выстрел*, „Документальное кино”, <www.youtube.com/watch?v=6xeszaMGoig> [dostęp: 29.07.2013].

³⁰ В. Скорятин, *Маяковский: „Кто, я застрелился. Такое загну!”*, „Чудеса и приключения” 1995, nr 2, <<http://a-nomalia.narod.ru/chip/4.htm>> [dostęp: 29.07.2013].

³¹ В. Коростылева, *Тайна смерти Маяковского*, <www.abc-people.com/phenomenons/death/doc-2.htm> [dostęp: 29.07.2013].

³² К. Кедров, *Как добились Маяковского*, <video.mail.ru/mail/kedrov42/6/493.html> (29.07.2013); К. Кедров-Челишев, *Убийство Маяковского не раскрыто*, „Известия” 1993, nr 67, <www.stihi.ru/2008/06/07/2103> [dostęp: 29.07.2013].

Leonida Aronzona (1939–1970), który zgodnie z oficjalną wersją zastrzelił się z broni myśliwskiej. Jednak rezultaty ekspertyzy specjalisty z zakresu patologicznej anatomii dowodzą, że charakter odniesionych ran świadczy o nieszczęśliwym wypadku.

Oddzielną grupę stanowią pisarze i poeci, wokół których narosły mity o samobójstwie, chociaż okoliczności śmierci nie są do końca znane, a niektóre źródła poddają taki fakt w wątpliwość. W charakterze reprezentatywnych przykładów przypomnijmy historie poetki Jany Diailjewej (1966–1991, utonięcie), emigranta Borysa Popławskiego (1903–1935, przedawkowanie narkotyków)³³, Muni (Samuël Kissin, 1885–1916, strzał z rewolweru) czy Leonida Dobyczina (1896–1936)³⁴. Przykładem badań, które mogą wspomóc rozstrzygnięcie tych problemów, są studia dokumentów, listów, pamiętników i notatek pozostawionych przez osoby, które zginęły śmiercią samobójczą. Pogłębiona analiza tego typu źródeł z pozycji psycholingwistyki może prowadzić do zapelniania białych plam w biografii pisarzy-samobójców.

Pisarze, poeci, twórcy na przestrzeni wielu stuleci dobrowolnie pozbawiali się życia. Wielokrotnie ten fakt wstrząsał współczesnymi i stanowił zagadkę dla potomnych. Tajemnica śmierci samobójcy, przyczyny, które pchnęły go do tak strasznego czynu, nie przestają zajmować umysłów czytelników, stają się przedmiotem poszukiwań naukowych. Badania tendencji samobójczych prowadzone na przestrzeni wielu lat pozwoliły wypracować różnorodne teorie: psychoanalityczne, poznawcze, egzystencjalne, kryzysów osobowościowych i in. Wiele problemów i badań suicydologicznych ma charakter interdyscyplinarny, co pozwala na ustalenie pewnych zależności między wieloma czynnikami warunkującymi zachowania suicydalne.

Jednakże pomimo zainteresowania problemem samobójstw zarówno ze strony teoretycznej, jak i praktycznej wciąż mało wiemy o samym zjawisku i procesie podejmowania takiej decyzji. Jak podkreślał psychoanalityk Gregory Zilboorg podczas posiedzenia komitetu ds. badań samobójstwa w 1936 roku w Nowym Jorku, ani mądrość życiowa, ani kliniczna psychopatologia, ani rozwiązania empiryczne nie rozstrzygają tego problemu³⁵. Chociaż od czasu, gdy psychologia uznała samobójstwo za nierozwiązywalną zagadkę minęło blisko sto lat, wciąż nie jesteśmy w stanie jednoznacznie opisać fenomenologii tego zjawiska – możemy jedynie analizować fakty, dowody, okoliczności, potencjalne motywy...

Tymczasem wiek XXI otwiera nową tragiczną kartę w dziejach ludzkości, gdyż samobójstwo staje się poważnym problemem socjalnym i politycznym, zwłaszcza w krajach wysoko rozwiniętych. Uświadamia to jeden z ostatnich aktów, który miał

³³ Prawdopodobnie poetę otruli jego przyjaciel, który sam podjął zamiar odebrania sobie życia w jego „towarzystwie”. Należy jednak pamiętać, że Popławski niedługo przed śmiercią dokonał w swoim dzienniku wpisu o następującej treści: „Глубокий, основной протест всего существа: куда ты меня завел? Лучше умереть” – zob. Т. Ю. Ловецкая, *Поплавский Борис Юлианович – Откровения Бориса Поплавского*, „Наше наследие” 1996, nr 37, <http://ru-lib.3dn.ru/publ/poplavskij_boris_julianovich_otkrovenija_borisa_poplavskogo/1-1-0-808> (dostęp: 30.07.2013).

³⁴ Rodzina pisarza nie miała wątpliwości, że popełnił samobójstwo. Chociaż wiadomo jedynie tyle, że po zebraniu, na którym został poddany ostrej krytyce za „obiektywizm i polityczne zaangażowanie”, przypadł bez śladu. Zanim to nastąpiło, zwrócił długie, odesłał do matki cenne przedmioty, a przyjaciołom pozostawił zapiskę: „Nie szukajcie mnie, wyruszam w dalekie kraje”.

³⁵ G. Zilboorg, *Differential diagnostic types of suicide*, „Archives of Neurology and Psychiatry” 1936, t. 35, s. 271.

miejsce 21 maja 2013 roku w Paryżu. Znany francuski pisarz i historyk, 78-letni Dominique Venner³⁶, zastrzelił się w katedrze Notre Dame w Paryżu, dokonując poprzez swój czyn aktu politycznego protestu. Swoją decyzję poprzedził wpisem na blogu: „Potrzeba spektakularnych i symbolicznych gestów, żeby obudzić ludzi i ich uspione sumienia. Rozpoczęła się epoka, w której nasze słowa muszą być poparte czynami. [...] Biorąc w ręce swój los, do ostatniej minuty człowiek walczy z nicością”.

Jak się wydaje, po takie gesty niezmiennie będą sięgać ludzie o podwyższonej wrażliwości i świadomości. Tym samym zawód pisarza niezmiennie zaliczać będziemy do grupy „wysokiego suicydalnego ryzyka”, co boleśnie konstatował niegdyś Borys Pasternak:

О, знал бы я, что так бывает,
Когда пускался на дебют,
Что строчки с кровью убивают,
Нахлынут горлом и убьют³⁷.

Резюме

“Mors voluntaria” i русская литература.

Самоубийство как творческий, общественный и политический акт

Самоубийство, уже многие столетия, остается в центре внимания различных областей науки, в том числе философии, психологии и социологии. В рамках настоящей статьи рассматривается тема „самоубийство и литература”. Автором предпринимается попытка выделить типологические значения различных моделей самоубийств, представленных в литературных произведениях, а также назвать основные обстоятельства, которые определяют суицидальное поведение русских писателей. Рассуждения учитывают духовный, творческий, социальный, социальный и общественно-политический аспекты.

Summary

“Mors voluntaria” and Russian literature.

Suicide as an creative, social and political act

Suicide is, for centuries, a subject of particular interest in various fields, including philosophy, psychology and sociology. The author of this paper takes the “suicide and literature”, in order to examine selected examples of Russian literature. The analysis has highlighted the importance of a variety of typological models of suicides in literary works, as well as the determinants of suicidal behavior of Russian writers. Taken considerations include the spiritual, creative, social and socio-political aspects.

Key words: suicidology, suicide, suicidal motif, Russian literature.

³⁶ Dominique Venner był postacią niezwykle kontrowersyjną. W młodości za przynależność do nielegalnej organizacji terrorystycznej spędził półtora roku w więzieniu. Po odbyciu kary został dość znanym pisarzem. Specjalizował się w historii wojskowej i politycznej. W 1981 roku otrzymał nagrodę Francuskiej Akademii za *Historię Armii Czerwonej*.

³⁷ Б. Пастернак, *Размышление о природе творчества*, [w:] В. Микушевич, *Герменевтика и понимание художественного текста*, „Академические тетради”, <www.independent-academy.net/science/tetrad1/mikushevich.html> (dostęp: 30.08.2013).